

ERON TASHQI SIYOSATI XUSUSIYATLARI VA TAMOYILLARI (XX ASR OXIRI VA XXI ASR BOSHLARIDA)

Qalandarov O‘lmas Faxriddin o‘g‘li

“Sharq mamlakatlari tarixi va antropologiyasi”

kafedrası stajyor o‘qituvchisi

Email: olmas.qalandarov24@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asr oxiri va XXI asr boshlarida Eron tashqi siyosatining shakllanishi, asosiy xususiyatlari va tamoyillari tahlil qilinadi. Unda 1979-yilgi Islom inqilobidan keyin Eron tashqi siyosatida islomiy mafkura, shialik identikligi, mustaqillik, adolat va yirik davlatlar hukmronligini rad etish g‘oyalari ustuvor ahamiyat kasb etgani yoritiladi. Shuningdek, Eron tashqi siyosatida mafkuraviy yondashuvlar bilan bir qatorda geosiyosiy manfaatlar va pragmatik omillar ham muhim o‘rin tutishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Eron tashqi siyosati, Islom inqilobi, konstruktivizm, realizm, islomiy identiklik, shialik, “Na Sharq, na G‘arb”, geosiyosat, milliy manfaat, pragmatizm.

ОСОБЕННОСТИ И ПРИНЦИПЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ИРАНА В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Каландаров Улмас Фахриддин угли

стажёр-преподаватель кафедры

«Истории стран востока и антропологии»

Email: olmas.qalandarov24@gmail.com

Аннотация: В данной статье анализируются формирование, основные особенности и принципы внешней политики Ирана в конце XX — начале XXI века. Освещается, что после Исламской революции 1979 года во внешней политике Ирана приоритетное значение приобрели исламская идеология, шиитская идентичность, независимость, справедливость и идеи отрицания господства великих держав. Также обосновывается, что наряду с идеологическими подходами важное место во внешней политике Ирана занимают геополитические интересы и прагматические факторы.

Ключевые слова: внешняя политика Ирана, Исламская революция, конструктивизм, реализм, исламская идентичность, шиизм, «Ни Восток, ни Запад», геополитика, национальный интерес, прагматизм.

FEATURES AND PRINCIPLES OF IRAN’S FOREIGN POLICY IN THE LATE 20TH AND EARLY 21ST CENTURIES

Qalandarov O‘lmas Fakhriddin ugli

*Teacher, Department of
History of eastern countries and Anthropology*

Email: olmas.qalandarov24@gmail.com

Abstract: *This article analyzes the formation, main features, and principles of Iran’s foreign policy in the late 20th and early 21st centuries. It highlights that after the Islamic Revolution of 1979, Islamic ideology, Shiite identity, independence, justice, and the rejection of great-power domination became key priorities in Iran’s foreign policy. The article also argues that, along with ideological approaches, geopolitical interests and pragmatic factors play an important role in Iran’s foreign policy.*

Keywords: *Iran’s foreign policy, Islamic Revolution, constructivism, realism, Islamic identity, Shiism, “Neither East nor West”, pragmatism.*

1979-yildagi islom inqilobidan keyin Eron tashqi siyosatida ichki omillar, ayniqsa, mafkuraviy maqsadlar hal qiluvchi ahamiyat kasb eta boshladi va ular tashqi omillarga nisbatan ustuvor o‘rin egalladi. Shu bilan birga, xalqaro tizimning xususiyatlari va mamlakatning geografik joylashuvi Eron tashqi siyosiy yo‘nalishlariga muayyan ta’sir ko‘rsatdi. Eron tashqi siyosati ichki islohotlarning muvaffaqiyatli kechishi, barqaror rivojlanish va milliy siyosiy maqsadlarga erishish uchun qulay xalqaro muhit yaratishga qaratildi.

Eron tashqi siyosati shakllanishida xalqaro munosabatlar nazariyalari, ayniqsa siyosiy realizm paradigmasi muhim asos sifatida namoyon bo‘ldi. Realistik yondashuvga ko‘ra, xalqaro tizim markazlashmagan muhit bo‘lib, unda davlatlar milliy manfaatlarini ta’minlashga intiladi. Hukumatning asosiy vazifasi esa axloqiy me’yorlarga emas, balki davlat manfaatlariga xizmat qilishdir. Shu bois mamlakatlarning xatti-harakatlari, avvalo, milliy manfaatlar orqali izohlanadi.

Biroq tadqiqotchilar ta’kidlashicha, faqatgina realizm nazariyasi Eron Islom Respublikasi tashqi siyosati mohiyatini to‘liq qamrab ololmaydi. Chunki Eron milliy manfaatlari faqat moddiy farovonlik bilan cheklanmay, balki nomoddiy va mafkuraviy qadriyatlarni ham o‘z ichiga oladi. Shu bois Eron tashqi siyosiy xatti-harakatlari ko‘p hollarda iqtisodiy manfaatlar yoki pragmatik hisob-kitoblar bilan emas, balki islom mafkurasi va g‘oyaviy maqsadlar bilan belgilangan. Xususan, yadro dastur atrofidagi inqiroz va G‘arb mamlakatlari bosimi kuchaygan bir paytda,

sobiq prezident M.Ahmadinajodning Isroil mavjudligiga qarshi keskin nutqlari Eron tashqi siyosatida mafkuraviy omilining ustuvorligini yaqqol namoyon etdi[1].

Iqtisodiy liberalizm nazariyasi iqtisodiyot va siyosatning o‘zaro ta’siriga asoslangan siyosiy-iqtisodiy yondashuv sifatida talqin qilinadi. Mazkur maktab tarafdorlari fikriga ko‘ra, ichki liberal iqtisodiy tizim va xalqaro miqyosdagi iqtisodiy hamkorlik farovon tashqi siyosat yuritishga olib keladi. Chunki zamonaviy davlatlarning tashqi xatti-harakatlarini belgilaydigan asosiy omil iqtisodiy muvaffaqiyat hisoblanadi[2]. Oxirgi o‘n yilliklarda Eron tashqi siyosatida iqtisodiy rivojlanish va farovonlik masalalari ustuvor yo‘nalish sifatida shakllanmagan. Ushbu davrda liberal qanot vakillarining Eron isteblishmentida nisbatan kuchayishiga qaramay, G‘arb mamlakatlari bilan kelishmovchiliklarni bartaraf etish yoki jahon iqtisodiyotiga integratsiya jarayoni tashqi siyosat maqsadlari sifatida belgilanmadi. Shu bois, iqtisodiy mulohazalar Eron tashqi siyosatining iyerarxiyasida asosiy determinant sifatida namoyon bo‘lmagan.

Shu bilan birga, neorealizm yoki liberalizm kabi ratsionallik nazariyalari Eronning tashqi siyosiy xatti-harakatlarini qisman izohlaydi. Bunda mamlakat tashqi siyosatini to‘liq anglash uchun hokimiyat tuzilmasining ijtimoiy-madaniy asoslarini ham hisobga olish zarur. Tashqi siyosatni faqat moddiy manfaatlar doirasida tahlil qilish yetarli bo‘lmay, madaniy va mafkuraviy maqsadlar ham tashqi siyosiy qarorlarni shakllantiruvchi muhim omil vazifasini o‘taydi.

Shu nuqtayi nazardan, konstruktivizm nazariyasi Eron tashqi siyosatini izohlashda nisbatan samaraliroq paradigma sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki mazkur yondashuv tashqi siyosatda g‘oyalar, e’tiqodlar va me’yorlarning rolini alohida urg‘u bilan tahlil qiladi. Shuning uchun ham tadqiqotda Eron tashqi siyosatining mohiyatini anglashda konstruktivistik paradigma asosiy nazariy poydevor sifatida tanlangan[3].

Konstruktivizm nazariyasi nuqtayi nazaridan, tashqi siyosatni anglash uchun davlat aktorining ruhiy muhitini, ya’ni uning qadriyatlari va e’tiqodlarini tushunish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu jihatdan Eron Islom Respublikasining tashqi siyosiy xatti-harakatlarini tahlil qilishda mamlakatning identikligi va milliy madaniyatining ta’siriga e’tibor qaratmoq zarur. Eron tashqi siyosiy identikligining asosiy manbalari islom dini, xususan, shialik mamlakatning tarixiy tajribasi va madaniy merosi, shuningdek, uning geostrategik joylashuvi bilan belgilanadi[4]. Ushbu omillar Eronning xalqaro munosabatlardagi dolzarb masalalar bo‘yicha mavqei va strategik maqsadlarini shakllantiruvchi muhim komponentlar hisoblanadi.

1979-yilgi islom inqilobidan so‘ng Eron rahbariyatining diniy ritorikasi va islomiy qadriyatlarga tayanish xususiyati milliy manfaatlarni belgilashda moddiy

omillardan ko‘ra ustun ahamiyat kasb etdi. Eronda diniy hokimiyatning institutsional ustuvorligi tabiiy ravishda tashqi siyosat yo‘nalishlarini ham belgilab berdi. Bu holat mamlakat Konstitutsiyasida mustahkamlangan bo‘lib, Eron siyosiy tizimining eng muhim tamoyili bo‘lgan “islomiy identiklik” tashqi siyosiy manfaatlar va maqsadlarning asosiy mezon sifatida belgilangan[5]. Shuning uchun ham Eron milliy manfaatlarini aniqlashda iqtisodiy va moddiy manfaatlardan ko‘ra islomiy qadriyatlarni ustuvor mezon sifatida qabul qiladi. Eronda diniy omilning tashqi siyosatga ta’siri quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

- Eron tashqi siyosatda xalqaro munosabatlardagi umum e’tirof etilgan nazariyalardan ko‘ra islom inqilobi mafkurasiga ustuvorlik qaratadi. Uning tashqi siyosat vektori geografik muhit bilan cheklanmaydi[6], balki islom birligi va adolat g‘oyalarini ilgari suradi. Xalqaro tizim ham teokratik nuqtayi nazardan davlatlar manfaatlarini emas, balki “zolimlar va mazlumlar” o‘rtasidagi mafkuraviy qarama-qarshilik sifatida talqin qilingan.

- Shialik Eron tashqi siyosiy identikligining markaziy elementi sifatida belgilanib, geografik chegaralarga bog‘liq bo‘lmagan universal me’yor sifatida ilgari suriladi[7].

Adolat g‘oyasi islom madaniyatining eng muhim qadriyatlaridan biri sifatida Eron tashqi siyosatining maqsadlaridan biriga aylandi. Bu holat dunyodagi turli mazlum xalqlarni qo‘llab-quvvatlash va ozodlik harakatlariga siyosiy-diplomatik yordam berishda yaqqol namoyon bo‘ladi. Eron tashqi siyosatini shakllantirishda musulmonlar ustidan g‘ayridinlarning hukmronligini rad etish tamoyilida ko‘rinadi. Shu bois musulmonlar mustaqilligiga tahdid solishi mumkin bo‘lgan har qanday shartnoma yoki xalqaro kelishuv Eron rahbarlari tomonidan haqiqiy emas, deb baholanadi.

Mazkur tamoyil amalda BMT Xavfsizlik Kengashi va Xalqaro atom energetikasi agentligining ayrim qarorlarini qabul qilmaslikda hamda AQSHning bosimiga bo‘ysunmaslikda o‘z aksini topgan. Xususan, Eronning O‘rta Sharq tinchlik rejalariga, shuningdek, AQSHning Iroq va Afg‘onistonni ishg‘ol qilishiga qarshi pozitsiyasi aynan shu diniy qoida asosida izohlanadi. Bunday yondashuv Eron hukumati uchun musulmon bo‘lmagan kuchlarning musulmonlar ustidan hukmronligini qabul qilmaslikning siyosiy ifodasi hisoblanadi.

Siyosatshunos va tarixchi Shirin Xanterni ta’kidlashicha, Eron rahbarlari XX asr oxiridan boshlab mamlakatni Yaqin Sharq mintaqasidagi maqomini yuqoriga ko‘tarishga harakat qilib kelgan. Amerikalik ekspert Devid Fillips fikriga ko‘ra, milliy g‘urur eronliklar uchun ustuvor ahamiyat kasb etadi va Eron o‘zini mintaqaviy kuch sifatida e’tirof etilishini talab qiladi. Jefri Kamp esa, agar AQSH

Eronga hurmat bilan munosabatda bo‘lsa, mamlakat rahbarlari radikal tashqi siyosatini qayta ko‘rib chiqishi ehtimolini bildirgan. Bu tabiiy qadr-qimmat ehtiyoji va ambitsiyasi 2025-yilgacha bo‘lgan milliy rivojlanish istiqbollari hujjatlarida ham aks etgan bo‘lib, unda Eron iqtisodiyot, fan va texnika sohasida mintaqada yetakchi, islomiy va inqilobiy o‘zlikka ega, xalqaro munosabatlarda konstruktiv siyosat olib boradigan rivojlangan davlat sifatida tasvirlangan. Eron tashqi siyosatining yirik davlatlarga nisbatan shubha va ishonchsizlik bilan yo‘g‘rilgani sabablaridan biri bo‘lib, Grem Fuller uni “fors ksenofobiyasi” deb ataydi. Moddiy va ma‘naviy yuksalish hamda inqirozlar davrlari taqqoslanganda, eronliklarning tashqi siyosatdagi muayyan xatti-harakatlari aynan tarixiy xotira ta‘sirida shakllanganini ko‘rish mumkin. Eronning G‘arbga nisbatan dushmanligi va mustaqillikka intilishi ham ushbu tarixiy tajribadan kelib chiqqanligi qayd etiladi[8].

XX asr ikkinchi yarmidan keyin shakllangan “uchinchi dunyoga intilish” g‘oyasi ham Erondagi ruhoniyyat fikrlarida muhim o‘rin tutgan. Bu g‘oya imperializm va gegemonlikka qarshi yo‘naltirilgan bo‘lib, mavjud xalqaro siyosiy-iqtisodiy tizimga muxolifat ifodasidir. Shu ma‘noda, “uchinchi dunyo” konsepsiyasi rivojlanayotgan mamlakatlar manfaatlarini himoya qilish va ularning xalqaro tizimda munosib o‘ringa ega bo‘lishini ta‘minlashga qaratilgan. Eron siyosiy elitasi uchun bu g‘oya mavjud tartibni isloh qilish va o‘zgartirish orqali yangi, adolatli xalqaro tizim yaratishning mafkuraviy poydevori hisoblanadi.

Eronning “uchinchi dunyo”ga intilish diskursi uchun barcha zarur omillar mavjud. Birinchidan, mamlakat xalqaro iqtisodiy tizimning chekkasida joylashganligi bois o‘zini global iqtisodiy markazdan chetlatilgan davlat sifatida his etadi. Ikkinchidan, Eron hech qachon rasmiy mustamlaka maqomida bo‘lmagan bo‘lsa-da, Rossiya imperiyasi, Buyuk Britaniya va Amerika Qo‘shma Shtatlari kabi yirik davlatlar ta‘siri ostida qolgan. Shu jihatdan, u mustamlakachilik tajribasiga ega davlatlar bilan qator umumiyliklarga ega[9]. Uchinchidan, Eron xalqaro munosabatlarda doimo revizionistik ruhda harakat qilib kelgan. Qadimgi Eron sivilizatsiyasining buyuk madaniy va siyosiy merosi haqidagi xotiralar eronliklarda hozirgi xalqaro tizimdagi mavqeyidan qoniqmaslik hissini kuchaytirib, “uchinchi dunyo” diskursini milliy identiklikning boshqa elementlari bilan uyg‘unlashtirgan. Natijada, mazkur g‘oya mamlakat tashqi siyosatining muhim mafkuraviy tayanchiga aylangan.

Geosiyosat Eronning ichki, mintaqaviy va xalqaro siyosiy hayotiga bevosita ta‘sir ko‘rsatgan. Amerikalik olim Nikolas Spaykman ta‘kidlaganidek, har qanday davlat tashqi siyosatini uning geografiyasidan ajratgan holda tahlil qilish mumkin emas. Shu nuqtayi nazardan Eronning o‘ziga xos geosiyosiy joylashuvi uning tashqi

siyosiy strategiyasini belgilaydigan asosiy omil hisoblanadi. Eron dunyoning uch yirik qismi – Osiyo, Yevropa va Afrika tutashgan nuqtasida joylashgan bo‘lib, tarixan Sharq va G‘arb manfaatlarini kesishgan hudud sifatida global siyosiy jarayonlarda doimo diqqat markazida bo‘lgan. Shu bois G.Fuller Eronni “dunyoning markazi” sifatida ta’riflaydi.

Eronning geosiyosatidagi doimiy determinantlardan biri uning keng hududiy maydoni hisoblanadi. Siyosiy realizm nazariyasida hududiy hajm milliy qudratning muhim elementlaridan biri sifatida baholanadi va tashqi siyosat yo‘nalishlariga samarali ta’sir ko‘rsatadi. 1 648 195 km² maydonga ega Eron dunyodagi yirik davlatlardan biri sifatida mintaqada siyosiy aktor maqomini ta’minlab kelmoqda. Geografik makon va demografik salohiyat mamlakatning mintaqaviy kuch sifatida ta’sirini mustahkamlasa, global darajada ham Eronning strategik nufuzini kuchaytiradi[10]. Shu bilan birga, Eronning geostrategik mavqei mintaqada mamlakatlarini uning kuchayishiga qarshi muvozanat siyosatini ishlab chiqishga undagan. Mazkur siyosat jahon kuchlari bilan harbiy ittifoqlar va strategik sheriklik tuzish, transmintaqaviy aktorlarning mintaqaviy jarayonlarga aralashuvini qo‘llab-quvvatlash orqali amalga oshirilgan.

Eronning geosiyosiy o‘ziga xosligi tashqi siyosiy mohiyatining shakllanishida muhim rol o‘ynadi. Bu omillar Eron Islom Respublikasida milliy va mintaqaviy o‘zlikni anglash jarayoniga turtki berdi. Mazkur jarayon tabiiy ravishda AQSH, G‘arbga moyil arab davlatlari hamda Isroilga qarshi siyosiy pozitsiya bilan uyg‘unlashdi.

Eron Islom Respublikasi Konstitutsiyasi ham tashqi siyosat yo‘nalishlarida diniy ritorikaning ta’sirini yaqqol ifodalaydi. Xususan, 3-bobning 16-bandida mamlakat tashqi siyosati barcha musulmon xalqlar bilan birodarlik ittifoqini o‘rnatish va mazlumlarni qo‘llab-quvvatlash islomiy mezonlariga asoslanishi belgilab qo‘yilgan. Shuningdek, 11-modda musulmon dunyosi birligini ta’minlash vazifasini davlat siyosiy yo‘nalishining ustuvorligi sifatida qayd etadi. Konstitutsiyaning 152-moddasi esa Eron tashqi siyosatining asosiy prinsiplarini belgilab, har qanday hukmronlikni rad etish, mustaqillik va hududiy yaxlitlikni saqlash, musulmon xalqlar huquqlarini himoya qilish, gegemon davlatlar oldida majburiyat olmaslik hamda do‘stona munosabatlar o‘rnatishni nazarda tutadi[11].

Eron Konstitutsiyasida “hukmronlik” atamasi xalqaro munosabatlarda yirik davlatlarning Eronga ta’siri va ichki ishlariga aralashuvi ma’nosida qo‘llanadi. Ushbu tushuncha mamlakatning tarixiy tajribalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, eronliklarning yirik davlatlarga nisbatan ishonchsizligini ifodalaydi. Konstitutsiyada musulmonlar huquqlarini himoya qilish milliy manfaatlar doirasida faqat Eron

hududi bilan cheklanmay, balki butun musulmon dunyosidagi g‘ayridin kuchlarga qarshi birlashuv zaruratini ham nazarda tutadi.

Konstitutsiyaning 152-moddasida Eron tashqi siyosati prinsiplari belgilab[12], mamlakat ustidan yoki tomonidan har qanday hukmronlikka yo‘l qo‘ymaslik, mustaqillik va hududiy yaxlitlikni saqlash, barcha musulmonlarning huquqlarini himoya qilish hamda tinch munosabatlar o‘rnatish tamoyillari qayd etilgan.

Konstitutsiyaning 154-moddasi Eron tashqi siyosatining global yo‘nalishini belgilab, inson baxt-saodati, mustaqillik, erkinlik va adolat ustuvorligini barcha xalqlarning haqqi sifatida e‘tirof etadi. Shu asosda Eron boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik tamoyiliga amal qilib, dunyodagi mazlumlarni qo‘llab-quvvatlashini bayon qiladi. Mazkur modda Eron tashqi siyosatining global miqyosdagi keskin va mafkuraviy yo‘nalishini shakllantirib, mamlakatni inqilobdan keyingi dastlabki yillarda ozodlik harakatlari va yirik davlatlarga qarshi kuchlarning siyosiy markaziga aylantirdi.

Eron tashqi siyosatini belgilagan asosiy tamoyillar Oliy rahbar R.Xumayniyning mashhur “Na Sharq, na G‘arb – faqat Islom” shiorida o‘z ifodasini topgan. Bu shior keyinchalik mamlakat tashqi siyosiy yo‘nalishining strategik mezoniga aylangan. “Na Sharq, na G‘arb” tamoyili qo‘shilmaslik harakati g‘oyalari hamda uchinchi dunyo davlatlari manfaatlariga tayanish konsepsiyasi ta’sirida shakllangan bo‘lib, Eronning tashqi siyosiy kursini ikki qutbli tizimdan mustaqil yo‘l tanlashga yo‘naltirdi. Shu asosda inqilobdan keyingi dastlabki yillarda Tehronning asosiy maqsadi AQSH va sobiq Sovet Ittifoqi kabi davlatlarga qaramlikdan voz kechish va ularning ta’siriga qarshi turishdan iborat bo‘ldi.

“Na Sharq, na G‘arb” siyosati doirasida amalga oshirilgan choralar qatorida AQSH bilan diplomatik aloqalarni uzish, Tehrondagi elchixonalarni yopish va sobiq Sovet Ittifoqi bilan 1921-yilgi shartnomaning Eron hududiy yaxlitligiga tahdid solgan 5 va 6-bandlarini bekor qilish muhim qadamlardan biri bo‘lgan. Shu orqali Eron har ikki qutbga nisbatan birdek salbiy munosabatda ekanligini, shuningdek, ichki siyosiy maydonda “Tude” kommunistik partiyasini tor-mor etish orqali namoyon etdi.

R.Ramzoniy ta’kidlaganidek, Eron Islom Respublikasining tashqi siyosatini tahlil qilishda aynan “Na Sharq, na G‘arb – faqat Islom” shiori asosiy metodologik nuqta hisoblanadi. Bu R.Xumayniyning siyosiy konsepsiyasini ifodalab, Eronning na sotsialistik, na kapitalistik modelga ergashishi mumkin emasligi va mustaqil yo‘l tanlashi zarurligini ko‘rsatdi[13]. Shuningdek, ushbu tamoyilning asosiy mohiyati chet el hukmronligini inkor etish va global kuch markazlaridan mustaqillikka intilishdan iborat bo‘ldi.

Shu bilan birga, “Na Sharq, na G‘arb” tamoyili faqat mudofaa strategiyasi emas, balki tajovuzkor maqsad, ya’ni dunyoda uchinchi, islomiy kuch markazini shakllantirish g‘oyasini ham qamrab oldi. Bu global maqsadning amaliy poydevori sifatida “Islom inqilobi eksport qilish” siyosati ishlab chiqildi va tashqi siyosiy doktrinaning tarkibiy qismiga aylandi.

Islom inqilobi g‘oyasini dunyoning turli mintaqalariga eksport qilish, musulmonlarni himoya qilish va ozodlik harakatlarini qo‘llab-quvvatlash siyosatini amalga oshirish Eron uchun salbiy oqibatlarga olib keldi. Bunday yondashuv xalqaro maydonda qudratli davlatlarda shubha uyg‘otdi, asosan avtoritar tuzumga ega islom mamlakatlari hukumatlarida esa chuqur tashvish tug‘dirdi. Natijada Eron xalqaro izolyatsiyaga yuz tutdi va unga qarshi tashqi bosim kuchaydi. Mazkur siyosatning eng jiddiy oqibatlaridan biri Saddam Husaynning Eronga harbiy tajovuz boshlashi bo‘ldi. Eron xalqaro sanksiyalar sharoitida mamlakat mintaqada o‘z g‘oyaviy maqsadlariga erisha olmadi, aksincha, xalqaro tizim oldida o‘zining zaif nuqtalarini namoyon etdi. Sakkiz yil davom etgan Eron–Iroq urushida nafaqat arab davlatlari, balki Sharq va G‘arbning ikki asosiy qudrati ham Iroqni qo‘llab-quvvatladi. Urushning eng muhim saboqlaridan biri shundaki, hukumat bir vaqtning o‘zida barcha jabhalarda samarali kurasha olmasligini angladi.

Bu tajriba Eronni muayyan darajada xalqaro tizim talablariga moslashishga undadi. Tashqi siyosatdagi asosiy o‘zgarishlar BMT Xavfsizlik Kengashining 598-sonli rezolyutsiyasini qabul qilish orqali Iroq bilan urushni tugatishi, 1990-yilda Iroqning Kuvaytni bosib olishiga nisbatan pozitsiyasi va yangi mustaqillikka erishgan Markaziy Osiyo hamda Kavkaz davlatlariga nisbatan pragmatik siyosat yuritishi bo‘ldi[14].

Konstruktivistik yondashuv nuqtayi nazaridan, Eron tashqi siyosatida xalqaro tizim normalari va ularning ustuvorligi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Tehron o‘z mohiyati va xavfsizligini saqlash uchun xalqaro talablarni ma’lum darajada qabul qilgan holda, bir vaqtning o‘zida mazkur tizimni qonuniylikdan xoli, deb baholadi. Eron ichki siyosiy maydonda islomiy g‘oyalarning ustuvorligi haqidagi bahslar davom etsada, mamlakat tashqi siyosatining evolyutsiyasi xalqaro tizim va uning cheklovchi tuzilmalari ta’sirida amalga oshdi[15].

Keyingi davrlarda Eron o‘zining asosiy raqibi bo‘lgan AQSH va Isroilga qarshi strategik muvozanat yaratish maqsadida boshqa davlatlar bilan hamkorlik aloqalarini rivojlantirish zarurligini angladi. Bu jarayonga 1988-yilda Eron–Iroq urushi yakunlanishi va 1991-yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi zamin yaratdi. Urushning tugashi Eron va SSSR o‘rtasidagi asosiy to‘siqni bartaraf etdi, shu bilan birga, sovet qo‘shinlarining Afg‘onistondan chiqarilishi ikki tomonlama

munosabatlarga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. 1989-yilda Eron parlamenti raisi Moskvaga qilgan tashrifi esa ikki mamlakat o‘rtasida yaqinlashishga intilishning ramzi bo‘lib xizmat qildi[16].

Sobiq Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin Eron tashqi siyosatida “Na G‘arb, na Sharq” shiori yangi mazmun kasb etdi. U endi global darajada AQSHning hukmronligi va bir tomonlama yondashuvini rad etishga qaratilgan siyosiy platforma sifatida shakllandi. Shu davrdan boshlab Eron tashqi siyosatida hal qiluvchi omil AQSH va Isroil bilan mavjud g‘oyaviy ziddiyat bo‘lib qoldi. Biroq Eron – Iroq urushi tajribasi Tehronga shundan iborat saboq berdiki, AQSH kabi davlatga qarshi kurashda kuchli hamkorlar qo‘llab-quvvatloviz harakat qilish samarasiz bo‘ladi. Shu bois yangi sharoitda Eron uchun strategik hamkor sifatida Rossiya namoyon bo‘ldi.

Eronning Markaziy Osiyo va Kavkaz davlatlariga nisbatan tashqi siyosati ham aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, mafkuraviy emas, balki pragmatik va ehtiyotkorona yo‘nalishda yuritildi. Brenda Shafferning ta’kidlashicha, Eron moddiy va nomoddiy manfaatlar to‘qnashuvida ko‘p hollarda moddiy manfaatlarni ustuvor qo‘ygan. Uning fikricha, Eronning Qorabog‘ mojarosi, Tojikiston va Chechenistondagi fuqarolar urushiga munosabati ham buni tasdiqlaydi, chunki Tehron bu masalalarda musulmonlar manfaatidan ko‘ra strategik va iqtisodiy mulohazalarni birinchi o‘ringa qo‘ydi[17].

“Sovuq urush”dan keyingi xalqaro tizimda AQSHning yagona qutb sifatida maydonga chiqishi Eronni Rossiya bilan ma’lum darajada strategik hamkorlik yo‘lini izlashga undadi. Tehron global tizimdagi yangi kuchlar muvozanatiga moslashish uchun bunday sheriklikka ehtiyoj sezdi. Eronning tashqi siyosatidagi tajribalar shuni ko‘rsatadiki, ushbu davlat doimiy ravishda realistik muhit talablari va mafkuraviy tamoyillar o‘rtasidagi muvozanat izlanishida bo‘lgan. Bir tomondan, tashqi siyosatda islomiy g‘oyalar va “rag‘batlantirish tizimi” asosiy mezon sifatida xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, xalqaro tizim tuzilmasi, geosiyosiy omillar, iqtisodiy va harbiy resurslar bu siyosatga pragmatik shakl berishni taqozo etgan. Shu bilan birga, Eron tashqi siyosatini faqat ratsional hisob-kitoblar asosida izohlash qiyin. Turli xalqaro o‘zgarishlar va ichki islohotlarga qaramay, Eronning tashqi siyosati tamoyillari va mohiyati oxirgi yillar nisbatan barqarorligicha qoldi[18].

So‘nggi yillar Eronda yangi siyosiy madaniyat va tartib shakllantirilgan bo‘lsa-da, hukumatning almashishi Eron tashqi siyosatining tamoyillariga tubdan ta’sir ko‘rsatmaydi. Tashqi siyosatda ritorika o‘zgarishi mumkin, ammo uning strategik mohiyati barqaror qoladi. So‘nggi yillar davomida xalqaro o‘zgarishlarga mos

ravishda Eronning ichki siyosiy doiralarida G‘arbni qayta talqin qilish tendensiyasi yuzaga keldi. Unga ko‘ra, milliy manfaatlarni ta‘minlash uchun mafkuraviy elementlarni kamaytirish va G‘arb bilan pragmatik hamkorlik zarur, degan qarash kuchaydi[19]. Biroq bu yondashuv AQSH bilan munosabatlarni normallashtirishga olib kelmadi va strategik ittifoq yetishmasligi muammosini hal qila olmadi. Buning asosiy sababi Eronning Isroilga nisbatan keskin pozitsiyasi bo‘lib, bunday yondashuv razvedka, xavfsizlik va harbiy organlar hamda siyosiy elitaning muayyan qatlamlari uchun o‘zgarishga yo‘l qo‘ymaydi. Demak, AQSH bilan munosabatlar normallashtirishiga asosiy to‘siq Isroil masalasi bo‘lib qolmoqda.

Shu bilan birga, Falastin xalqini qo‘llab-quvvatlash Eron tashqi siyosatining eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida saqlanmoqda. Mazlumlarni himoya qilish maqsadi mamlakat tashqi siyosiy paradigmasida markaziy o‘rin tutadi. Oxirgi yillarda “adolat” va “mustaqillik”ni himoya qilish mavzulari Eronning yadro dasturi bo‘yicha qat’iy pozitsiyasini ko‘rsatadi va uning kamroq moslashuvchan diplomatiyasini izohlaydi. Shu tariqa, Eron tashqi siyosatini belgilashda islomiy mafkura hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, milliy manfaatlar kabi an’anaviy mezonlar ikkinchi darajali ahamiyat kasb etgan.

Yuqorida zikr etilganlardan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, Eron tashqi siyosati o‘ziga xos ravishda g‘oyaviy va pragmatik elementlarni uyg‘unlashtirgan gibrid modelga tayanadi. Uning asosiy xususiyatlari islomiy mafkura va milliy manfaatlar o‘rtasidagi murakkab nisbatda namoyon bo‘ladi. Diniy qadriyatlar va shialik identikligi tashqi siyosiy qarorlar qabul qilishda muhim determinant sifatida namoyon bo‘lib, zolimlikka qarshi kurash, mazlumlarni himoya qilish va Falastin masalasi kabi ustuvor yo‘nalishlarni belgilab kelmoqda. Biroq xalqaro tizimning realistik muhiti, xavfsizlik tahdidlari va geopolitik shart-sharoitlar Eronni pragmatik yondashuvlarni ham qo‘llashga majbur etadi. Natijada, Eron tashqi siyosatining tamoyillari mustaqillikka intilish, yirik davlatlar hukmronligini rad etish, islomiy birodarlik va adolat g‘oyalarini himoya qilish hamda milliy xavfsizlik va strategik manfaatlarni ta‘minlashga yo‘naltirilgan. Shu bois Eron tashqi siyosati tashqi muhitga moslashuvchan, ammo o‘z g‘oyaviy asoslariga sodiq qoluvchi barqaror tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. بقایى بازداشت درباره نژاد احمدی نامه URL: <https://www.yjc.ir/fa/news/6161588/>.
2. Шафии, Н., Заманийан, Р. Понятие внешней политики с точки зрения теорий (реализма, либерализма и конструктивизма)/ Н. Шафии, Р. Заманийан // Политико-экономические сведения. – Тегеран. – 2012. – № 9. – С.120 –125.

3. Франкель, Д. Международные отношения в переменчивом мире // Тегеран: Офис политических и международных исследований, 1991. – С.120.
4. Карамид, Д. Внешняя политика с точки зрения социального развития/ Д. Карамид // Стратегия [Тегеран]: журнал – 2005. – №21. – С.160–164.
5. Максудид, М., Араб, М. Рассмотрение позиции внешней политики в Конституции Ирана (сравнительное рассмотрение со странами: США, Францией, Индией, Турцией и Афганистаном) / Политический и международный подход. – Тегеран. – 2010. – №19. – С.85
6. Ибрахимид, Ш. Деструктивное рассмотрение роли идеологии во внешней политике Ирана и ее связь с реализмом и идеализмом / Ш. Эбрахимид // Внешние связи [Тегеран]: журнал. – 2010. – №4. – С.123.
7. Садегид, А. Генеалогия внешней политики Исламской Республики Иран: место сущности культуры и истории/ А. Садегид // Внешняя политика [Тегеран]: журнал. – 2009. – № 2. – С. 206–262.)
8. Дехгани, Д. Дискурс о справедливости во внешней политике Исламской Республики Иран/ Д. Дехгани // Политическое знание [Тегеран]: журнал. – 2010. – №1. – С.180.
9. Джафарид Валдани, А. Внешние отношения Ирана после Исламской Революции /Тегеран: Издательство Авайенур – 2004. – С.25
10. Атаат, Дж. Геополитика и внешняя политика Ирана // Тегеран: Издательство Сафир.- 1996.- С.35.
11. ایران اسلامی جمهوری اساسی قانون. (Eron Islom Respublikasi Konstitutsiyasi, 152-modda). URL: http://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution. (murojaat sanasi: 05.02.2024).
12. ایران اسلامی جمهوری اساسی قانون. (Eron Islom Respublikasi Konstitutsiyasi, 152-modda). URL: http://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution.
13. Рамзани, Р.К. Аналитическая основа для рассмотрения внешней политики Исламской Республики Иран // 2008. – С.69
14. Хаджи Юсефид, А.М. Теория Волтса и внешняя политика Ирана: сравнительное изучение периода холодной войны и после холодной войны/ А.М. Хаджи Юсефид// Внешняя политика [Тегеран]: журнал. – 2003. – № 4. – С.1022.
15. Wendt, A. The Agent-Structure Problem in International Relation Theory // International Organization. – 1987. – Vol. 17. – № 9.–P. 337–338. URL: <http://journals.cambridge.org/action/displayFulltext>
16. Ramazani, R.K. Iran’s foreign policy: Both North and South / R.K. Ramazani // Middle East Journal. – 1992. – № 3 P. 46-47.

17. Shaffer, B. The Islamic Republic of Iran: Is It Really? The Limits of Culture: Islam and Foreign Policy / B. Shaffer. – Cambridge (Massachusetts): The MIT Press, 2006. – P. 219–239.

18. Рамзани, Р.К. Аналитическая основа для рассмотрения внешней политики Исламской Республики Иран / – 1992. С.69.

19. Сари Алгалам, М. Внешняя политика Исламской Республики Иран: способности и возможности изменений // Международные отношения. – 2010. – №1. – С.28.